

Вікторія Колеснікова,

завідувач наукової бібліотеки
Інституту археології НАН України,
канд. іст. наук

**ДВІ ПОСТАТІВ УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ:
В. В. ХВОЙКА ТА М. О. МАКАРЕНКО
(За матеріалами Наукового архіву
Інституту археології НАН України)**

Стаття присвячена постатям двох відомих дослідників-археологів: В. В. Хвойці та М. О. Макаренку. На підставі листування простежуються наукові контакти вчених, окреслюється коло взаємних інтересів, з'ясовуються місця археологічних досліджень.

Ключові слова: М. О. Макаренко, В. В. Хвойка, археологічні дослідження.

Досліджень, присвячених значенню для археологічної науки доробку В. В. Хвойки та М. О. Макаренка, існує доволі багато. Проте майже нічого не відомо про взаємини цих двох особистостей. Існує лише одна публікація епістолярної спадщини М. О. Макаренка (в тому числі частини листів М. О. Макаренка до В. В. Хвойки) [6]. Тому метою запропонованої статті є дослідження наукових та особистих контактів, а також спільних наукових інтересів двох вчених на підставі аналізу всіх відомих на сьогодні джерел.

З першого погляду ці люди, здається, належать різним епохам. В. Хвойку ми знаємо як дослідника, який працював на межі XIX–XX ст., як першовідкривача низки археологічних культур, перш за все, трипільської. М. Макаренко відомий, передусім, як людина, яка мала сміливість стати супроти системи – як єдиний, хто виступив проти рішення знищити Михайлівський Золотоверхий. Але насправді ці люди не були такими далекими один від одного. Вони жили і працювали в один час, були знайомі, листувалися і мали багато спільного. Цим спільним була справа їх життя, їх робота, їх поклики – дослідження, охорона та збереження історичної спадщини.

Вікентій (Чеслав) В'ячеславович Хвойка народився у лютому 1850 р. у Чехії (с. Семін). Походив із багатодітної родини, яка належала до старовинного але збіднілого роду. В. Хвойка не мав фахової і взагалі вищої освіти (закінчив комерційне училище). У 1877 р. переїхав до Києва, де спочатку займався сільським господарством, а згодом розпочав

досліджувати старожитності. Відкрив низку широковідомих нині археологічних культур: трипільську, зарубинецьку, черняхівську, дослідив багато археологічних пам'яток. Був хранителем археологічного відділу Київського музею старожитностей і мистецтв (відкритий у 1899 р.). На цій посаді пропрацював до кінця життя. Помер у 1914 р.

Микола Омелянович Макаренко народився також у лютому, але 1877 р. (рік переїзду В. Хвойки до Києва) у с. Москалівці на Полтавщині у багатодітній сім'ї освіченого сільського священика. Закінчив художнє училище у Петербурзі та Петербурзький археологічний інститут. Працював помічником хранителя скарбів Імператорського Ермітажу. Провадив численні археологічні розвідки та розкопки. 1919 р. переїхав до Києва, де займався, передусім, охороною та збереженням пам'яток історії, архітектури, мистецтва, археологічними розкопками. Заарештований у 1934 р. та того ж року висланий до Казані, 1936 р. знов заарештований та відправлений до колонії в Томськ, втретє заарештований та страчений у 1938 р.

Не вдалося з'ясувати коли і за яких обставин В. В. Хвойка та М. О. Макаренко познайомились, але з листа, датованого 1906 р. [6, № 244], стає зрозуміло, що на той час було це знайомство вже досить тривалим. Загалом листи М. О. Макаренка до В. В. Хвойки охоплюють період з 1906 по 1913 р. На жаль, не збереглося ані чернеток листів В. В. Хвойки до М. О. Макаренка, ані особистого архіву М. О. Макаренка (що не дивно, зважаючи на долю дослідника). Дев'ять листів зберігаються в особистому фонді В. В. Хвойки у Науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України [6, № 241–249].

Кореспонденція свідчить на користь того, що В. В. Хвойка та М. О. Макаренко підтримували досить тісні стосунки, причому не лише суто професійні: вони обмінювалися враженнями про дослідження, повідомляли про цікаві знахідки, вітали один одного з успіхами і святами.

М. О. Макаренко визнавав В. В. Хвойку як професіонала-археолога, надсилаючи йому свої звіти про розкопки, радився щодо визначення культурної приналежності археологічних матеріалів, отримував від В. В. Хвойки фотографії знахідок з розкопок, [6, № 244–246], просив допомоги у фотографуванні експонатів музею, наданні різних відомостей тощо: «багато разів я звертався до Вас із різними проханнями і тепер знов з проханням» [6, с. 249]. В свою чергу М. О. Макаренко, на прохання В. В. Хвойки та чеського професора Л. Нідерле¹, надсилав В. В. Хвойці матеріали дослідження землянок VIII–IX ст. [7, № 242].

¹ Нідерле Любор (1865–1944) – чеський археолог, етнограф, історик-славіст.

У 1907–1908 рр. В. В. Хвойка проводив розкопки в Києві на садибі Десятинної церкви. М. О. Макаренко висловлював своє захоплення цими дослідженнями: «У захваті від речей Ваших розкопок біля Десятинної церкви, що привіз до Петербурга Б. І. Ханенко². Днями був в комісії (Імператорська археологічна комісія. – В. К.) Хілінський³ та дав детальний опис та пояснення щодо розкопок та речей. Членам комісії це було дуже доречно» [6, № 247]. Чи був М. О. Макаренко сам присутній на розкопках В. В. Хвойки в Києві? Принаймні намір побувати мав: «Влітку, якщо вдасться, зазирну і я, можливо, в Київ» [6, № 248]. Проте відомо, що пізніше, після переїзду до Києва у 1919 р. М. О. Макаренко разом зі своїм товаришем Б. Реріхом⁴ також працював на території давнього Києва, в тому числі проводив археологічні розкопки для встановлення розмірів і планування Десятинної церкви, зведеної у 989 р. [1, с. 125]. Так пересіклися на одній пам'ятці віддалені у часі роботи цих двох дослідників – В. В. Хвойки та М. О. Макаренка.

Була ще одна така зустріч. Влітку 1905 р. С. А. Мазаракі⁵, який тісно співпрацював з В. В. Хвойкою та був добре знайомий з М. О. Макаренко, проводив археологічну розвідку біля Маріуполя [6, № 241, 243]. За результатами розвідки В. В. Хвойка та С. А. Мазаракі мали досліджувати курганий могильник. Першим в поле виїхав С. А. Мазаракі, згодом, після початку робіт, до нього мав приєднатися і В. В. Хвойка. В листах С. А. Мазаракі до В. В. Хвойки читаємо: «Як тільки зроблю розвідку на місці згідно до домовленості, буду Вам телеграфувати» [6, № 249ж]. «Якщо пробна розкопка 2–3-х курганів буде вдалою, надішлю Вам телеграму. Отримавши мою телеграму, беріть робітників та приїздіть» [6, № 249д].

Курганна група, яку збиралися досліджувати, була, за свідченнями С. А. Мазаракі, розташована «... на лівому березі Кальміусу в 40 верстах від Маріуполя...» [6, № 249д]. Проте схоже, що якісь причини стали на заваді цим розкопкам. Чи то складна ситуація в регіоні (йшов 1905 рік). С. А. Мазаракі писав В. В. Хвойці: «Завтра, припасши револьвер, поїду на розкопки. ... коли будете їхати, то нехай Ваші люди будуть разом з Вами

² Ханенко Богдан Іванович (1848–1917) – голова правління Товариства аматорів старовини та мистецтв, фундатор Київського міського музею, колекціонер.

³ Хілінський Константин Володимирович (1881–1939) – історик, помічник В. В. Хвойки в археологічних розкопках, апологет його ідей.

⁴ Реріх Борис Константинович (1885–1945) – брат Миколи Реріха, архітектор, художник, педагог.

⁵ Мазаракі Сергій Аркадієвич (? – 1912) – художник та дослідник старожитностей.

(підкреслено С. А. Мазаракі. – В. К.). Край дуже небезпечний. Потрібно бути дуже обережним» [6, № 249д]. Чи то присутність неподалік від місця запланованих розкопок В. О. Городцова⁶, з котрим дослідники з відомих лише їм причин не хотіли перетинатися: «...в Катеринославі дізнався, що Городцов копає по Кальміусу, верстах в 40 чи 50 від Маріуполя. Одна лише втіха, що Городцов іде правим берегом, а нам потрібний лівий», пише в своєму листі С. А. Мазаракі [6, № 249ж]. Пізніше, в наступному листі, знову читаємо: «Городцов копає на правому березі, якраз навпроти того місця, де кургани. Я вирішив не починати копати, поки він не пройде це місце. Не більше як через тиждень він, якщо не помітить там наших курганів, піде і тоді я приступлю до розкопок» [6, № 249г].

Так чи інакше, але більше про дослідження курганів біля Маріуполя в архіві В. В. Хвойки не згадується. Проте ця історія мала продовження. У серпні 1930 р. М. О. Макаренко приїздить до Маріуполя досліджувати поховання, знайдені при будівництві заводу «Азовсталь». Результатом цих досліджень стала відома робота «Маріупільський могильник» [3]. Поховання ці належали до епохи неоліту, не мали курганних насипів, тому й не могли бути тією курганною групою, що її збиралися досліджувати В. В. Хвойка та С. А. Мазаракі. Та є свідчення і про іншу пам'ятку. «В день приїзду до Маріуполя 4.Х, – писав М. О. Макаренко, – мене сповістили, що в західному напрямку від міста, на високій площі, де міститься більше як тридцять курганів різної величини, починаючи від 1-го метра до 10–12 метрів височиною йде підготовка площі для улаштування аеродрому і кургани знімаються дочиста». На жаль, навіть наполегливість та завзятість М. О. Макаренка, який розумів, що ця курганна група «уявляє собою надзвичайної наукової ваги пам'ятки», не змогла бути перешкодою для їх ліквідації. «Кургани було знесено і всякі сліди місця їх існування пропали навіки. Всяка руйнація пам'ятників старини наказувана. Хто притягне до права і кого за цей вандалізм?..» [1, с. 125]. Такою сумною була доля пам'ятки, яку намагалися дослідити двічі – у 1905 та 1930 рр., але так і не змогли.

Можливо найбільш яскравим прикладом продовження досліджень було вивчення пам'яток трипільської культури. Відкрита В. В. Хвойкою у 1890-х рр., ця археологічна культура виявилась однією з найяскравіших у стародавній історії Європи. Сліди одного з її численних поселень вперше були досліджені у Києві на Кирилівських висотах (у садибах Святославського, Зівалля та Багрієва). З 1896 р. розпочалося вивчення

⁶ Городцов Василь Олексійович (1860–1945) – археолог.

трипільських пам'яток на пагорбах нижче Києва. Декілька років В. В. Хвойка проводив розкопки пам'яток від с. Трипільля до м. Ржищева (с. Щербанівці, Верем'ї, Жуківцях, Стайках, Черняхові, Трипільлі, Паникарчі, Юшках, Гребенях, Халеп'ї, Янчі), де виявив новий тип трипільських пам'яток, порівняно із залишками землянок на Кирилівських висотах у Києві. Це були залишки споруд з обпаленої глини з великою кількістю різноманітних знахідок, серед яких переважали багато орнаментований глиняний посуд та антропоморфна пластика [11]. На жаль, В. В. Хвойка не дійшов правильного висновку щодо функціонального призначення цих споруд. Він назвав їх «точками» і вважав їх «будинками мертвих».

Слід зауважити, що назва «трипільська культура» є довільною. Після розкопок на Кирилівських висотах В. В. Хвойка вдруге відкрив її в с. Верем'ї. В одній із своїх друкованих робіт дослідник писав про це так: «В с. Верем'є, де площадки мною були відкриті вперше (курсив наш. – В. К.), мені довелося, окрім чималої праці, зробити ще й чималі у матеріальному відношенні витрати» [12, с. 7].

Вивчення пам'яток трипільської культури було величезним внеском у науку. Будучи здібною людиною, В. В. Хвойка розробляв власну методичку обстеження трипільських пам'яток. А саме: проведення до оранки та після оранки розвідок, що мають передувати розкопкам; застосування шупу для пошуку площадок та їх оконтурення; розстановка робітників на розкопі (до речі постійно працюючих з ним, інколи по 20 років); встановлення топографії пам'яток; умов залягання культурного шару; доведення кільцевої системи розташування глинобитних споруд; методи фіксації – нанесення глинобитних залишків на плани. Хоча, звісно, не обходилося і без суттєвих помилок – наприклад, дослідження методом траншей, без розкриття пам'ятки по всій площі одночасно. Не стикаються із сучасною точкою зору і його висновки щодо етнічної приналежності культури, призначення «точків» тощо. Та маємо зважати, що це були лише перші кроки у вивченні культури, розповсюджені по величезній території, дослідженнями якої займався і займається не одне покоління вчених. Потрібний був час, щоб накопичити матеріал, осмислити його і вийти на новий рівень вивчення культури.

Одним з перших, хто зрозумів необхідність нового осмислення цієї культури був М. О. Макаренко. Зрозумів і взявся за дослідження, активно працюючи в Трипільській комісії, організованій 1925 р. в межах Всеукраїнського Археологічного Комітету [7, № 36, с. 15]. Причому для виїзду М. О. Макаренка до місця розкопок знадобилося просити дозволу в слідчого Губсуду, оскільки в цей час він знаходився під слідством по

сфабрикований справі перевищення повноважень на посаді директора Музею мистецтв ВУАН [7, № 31, с. 14]

Окреслюючи напрями роботи у галузі досліджень Трипільської культури, М. О. Макаренко зазначав: «Серед завдань, ... що повстали перед Археологічним Комітетом ВУАН на 1925 рік, як пильна потреба, виступила зі своїми многогранними проблемами культура Трипільська. ... Колишні розкопи в цих місцях В. Хвойка дали велику кількість побутових, головним чином керамічних виробів. Але відсутність точних обмірів, креслеників, відсутність в літературі докладних спостережень в великій мірі затримувє досліджувачів з їх працею в галузі проблем, зв'язаних з Трипільською культурою. Необхідність як найяскравіше виявити цю велику культуру во всій її могутній еволюції давно визнається всіма вченими Європи. ... Не гонитва по здобич річей матеріальної культури, не музейний інтерес» спонукали дослідника до цієї праці, «а пильна потреба виявити в міру сил і засобів конструктивні та технічні особливості будівель цієї культури, що звуться «точками», їх взаємовідносини, їх призначення і ті характерні риси, які ці будівлі між собою то поріднюють, то відокремлюють. Починаючи з топографії місцевості і кінчаючи дрібними рисами, що має дати шматок печини – все це повинно було простежити, зафіксувати всіма приступними дослідувачеві засобами» [4, с. 33–34].

М. О. Макаренко досліджує кілька трипільських поселень, знаходить в музеях декілька цікавих предметів, що безперечно належать до трипільської культури, але знайдених до проводжуваних Хвойкою розкопок і доходить цікавих висновків, зокрема, щодо призначення «точків»: «Всі спостереження над формами, над конструкцією, над великою силою різних технічних особливостей, над матеріалом та його призначенням, доводять, що «точки» наших дослідів не що інше, як решта будівель, що склалися з матеріалу двох родів: глини та дерева. Дерево служило заснуванням, каркасом, глина обмазкою цього заснування, яке підчас опалу глини вигоріло й залишило по собі лише сліди в вигляді відбитків відповідної форми. А сам точок не що інше як справжня долівка що поновлялась декілька разів» [4, с. 33–34]. Таким чином М. О. Макаренко одним із перших аргументує точку зору, згідно якої площадки є рештками будівель трипільського населення.

Ще однією справою життя, яка об'єднувала В. В. Хвойку та М. О. Макаренка, була робота в музеї. В. В. Хвойка, як вже зазначалося, стояв біля джерел утворення Київського музею старожитностей та мистецтв, був хранителем археологічного відділу. В 1899 р. у Києві відбувся XI Археологічний з'їзд. Спеціально до нього у ще недобудованих

приміщеннях музею В. В. Хвойкою була влаштована археологічна виставка, високо оцінена відвідувачами. Там же відбулася і частина засідань з'їзду. В резолюції з'їзду було записано: «працею Б. І. Ханенка та В. В. Хвойки було відкрито музей» [10, с. 175–176].

Оскільки наукових працівників в музеї спершу було лише двоє – директор М. Ф. Біляшівський⁷ та хранитель В. В. Хвойка (пізніше їх стало не набагато більше), робота В. В. Хвойки в музеї була дуже різнобічною: він здійснював експозиційну та виставкову роботу, займався поповненням колекцій, записував матеріали до започаткованих ним інвентарних книг, які й досі зберігаються в Національному музеї історії України⁸. З музеєм було пов'язано стільки турбот, радощів, сподівань та роботи В. В. Хвойки, що він міг би писати це слово з великої літери – «Музей» (як М. Булгаков, котрий завжди писав з великої літери два слова – «Город» та «Театр»).

Основним джерелом поповнення фондів музею були пожертви від різних осіб [8; 9, с. 12]. Одним з головних меценатів, був Б. І. Ханенко, який підтримував тісні стосунки з В. В. Хвойкою – часто надавав йому кошти для проведення розкопок, купував колекції речей тощо. Б. І. Ханенко мав і власну колекцію, на базі якої був пізніше створений музей (нині – Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) – після революції вдова Б. І. Ханенка – Варвара Ніколовна передала колекцію Всеукраїнській Академії наук (ВУАН). Однією з умов передачі було те, що музей буде носити ім'я Ханенко. Звісно цієї умови радянська влада не виконала – це сталося вже за часів незалежності України.

Багато сил віддав музейній справі і М. О. Макаренко, який після закінчення Археологічного інституту, як вже зазначалося, працював на посаді помічника хранителя скарбів Імператорського Ермітажу. Він впорядкував тут велику археологічну колекцію, був одним з провідних фахівців у зарубіжному мистецтві. У 1916 р. вийшла друком його книга – «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» [5]. Цей путівник по Ермітажу і досі не має собі рівного.

Після переїзду до Києва саме М. О. Макаренко у 1920–1924 рр. працював на посаді директора музею Б. І. Ханенка, який на той час вже

⁷ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – історик, археолог, музеєзнавець.

⁸ Слід зазначити, що правонаступниками Київського музею старожитностей та мистецтв сьогодні себе вважають нинішній Національний музей історії України та Національний художній музей України, що продовжує займати побудований під музей будинок.

носив назву Музею мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Він не просто зміг зберегти у ці важкі часи надбання музею. Лише завдяки ерудиції та настирливості М. О. Макаренка вдалося розшукати і повернути у Київ значну частину колекції музею, яка була евакуйована з міста під час першої світової війни. Але малоосвічені радянські чиновники доклали зусиль, щоб звільнити М. О. Макаренка з цієї посади. З 1924 по 1928 рр. він перебував під слідством за звинуваченням у перевищенні влади та неправильному витрачання коштів [13, с. 99]. Дослідник дуже болісно переживав ці гоніння, оскільки його повернення в Україну було пов'язане з великим бажанням працювати на користь Батьківщині. Він витрачав на це всі свої сили і насправді зміг багато зробити, часто працюючи у страшних умовах післяреволюційного лихоліття.

Безкомпромісна і чесна людина – М. О. Макаренко – мав сподівання на позитивні перетворення у ставленні до історичної спадщини. Ще у листі до В. В. Хвойки він зазначав: «Взагалі ж, в останній час, я переконуюсь, що розкопками цікавляться постільки поскільки в них є знахідки, що представляють матеріальну цінність, ну інколи, ще художню. Що ж торкається наукового боку справи, самого обряду поховання, характеристичних рис і пр. і пр., то це здається нікому не потрібно, окрім двох-трьох осіб. Тому я й гадаю, взагалі чи копати варто? Чи не краще залишити пам'ятники для нащадків, що більш усвідомлено віднесуться – а в цьому я не маю сумнівів – до тих небагатьох штрихів в земних надрах, які залишені нам у спадок нашими попередниками... Єдине виправдання наше – наше особисте зацікавлення в цьому. Ну, а якщо ми власною цікавістю підірвемо цікавість до цих пам'ятників десятків осіб, що йдуть за нами? Право не варто копати і на душі легше і користі майбутньому більше» [6, № 242].

На жаль, М. Макаренку не поталанило на нащадків, які свідомо ставилися б до історичних пам'яток (звісно йдеться про загальну ситуацію в країні у 20–30-х роках ХХ ст., а не про окремих колег та однодумців вченого).

Проте надбання, яке залишилось нам у спадок, у тому числі силами і старанням таких схожих і одночасно таких різних людей – В. В. Хвойки та М. О. Макаренка: колекції, музеї, збережені храми, книги, архівні матеріали – живуть і нині. Ми маємо можливість дотикатися до них свідомо і несвідомо. Ми ходимо по вулицях, що носять їх ім'я – Вікентія Хвойки на Куренівці, де він колись мав будиночок біля Кирилівських висот, Миколи Макаренка – на околиці міста на Троєщині, гортати листи в архівах, бачити книги з власноручним автографом М. О. Макаренка (вочевидь частина

його бібліотеки), котрі якимось дивом потрапили до бібліотеки Інституту археології. Ми ходимо повз збережену Софію та відроджений Михайлівський Золотоверхий. Можемо покласти квіти на могилу Вікентія Хвойки на Байковому цвинтарі і лише подумки вклонитися, певно, братській могилі в Томській області, в якій покоїться Микола Макаренко. Аби історія не забувалася, аби пам'ять про наших попередників була в серці.

Список використаних джерел

1. Білодід, О. І. Про Макаренка М. О. [Текст] / О. І. Білодід // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 120–131.
2. Макаренко, Д. Є. Епістолярна спадщина М. О. Макаренка [Текст] / Д. Є. Макаренко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 101–108.
3. Макаренко, М. Маріупільський могильник [Текст] / М. Макаренко. – К., 1933. – 152 с.
4. Макаренко, М. Халеп'є [Текст] / М. Макаренко // Коротке звідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 33–50.
5. Макаренко, Н. Е. Художественные сокровища императорского Эрмитажа [Текст] : краткий путеводитель / Н. Е. Макаренко. – Пг., 1916. – 307 с.
6. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 2. – № 241–249.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК. – № 31, 36.
8. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1909 год [Текст]. – К., 1910. – 19 с.
9. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Императора Николая Александровича за 1911 год [Текст]. – К., 1912. – 31 с.
10. Труды XI АС в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – С. 175–176.
11. Хвойка, В. В. Каменный век Среднего Приднепровья [Текст] / В. В. Хвойка // Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 726–812.
12. Хвойка, В. В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры [Текст] / В. В. Хвойка // Записки русского отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., 1904. – Т. 5, вып. 2. – С. 1–25.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 263. – Справа № 61278. – С. 99.